

Nyelv és evolúció

Sándor Klára és Kampis György

„...egy fajtáról, akárcsak egy nyelv dialektusáról,
aligha mondható, hogy külön eredete volna”
(Charles Darwin: A fajok eredete).

Nyelv és evolúció összekapcsolása sokféleképpen történhet, s a különböző értelmezési lehetőségek többé-kevésbé egymással is összefüggésben vannak. Aki nyelv és evolúció kapcsolatát tárgyalja, foglalkozhat a nyelv evolúciójával, a nyelv evolúcióban betöltött szerepével; az evolúciós folyamatokat használhatja analógiaként a nyelvi folyamatok modellezéséhez, vagy fordítva, a nyelvi folyamatokat az evolúciós folyamatok modellezéséhez (bár ez az utóbbi eljárás pillanatnyilag meglehetősen divatjamúltnak számít).

A retorikai előkészítés már nyilván sugallja, hogy mi az alábbiakban egyik főtebb említett összekapcsolással sem foglalkozunk, bár, mint végül kiderül, mondandónk az említett kérdésvetések mindegyikét közelről érinti. Hogy mivel foglalkozunk, arról maga az írás szól; hogy hogyan foglalkozunk vele, arról viszont előljáróban szükségesnek látszik elmondani a legfontosabbakat.

A továbbiakban a „nyelvészet” és az „evolúcióelmélet” (esetleg „biológia”, „etológia”) terminusok természetesen nem minden nyelvészeti, evolúcióelméleti (biológiai, etológiai) irányzatot fednek le, hanem csak azt a szemléletet, amit mi magunk saját munkánkra nézve érvényesnek, a világ leírására pedig értelmezhetőnek, illetve értelmesnek tartunk. Ez magától értődően nem azt jelenti, hogy a többi szemlélet nem lehet érvényes, nem lehet értelmezhető és nem lehet értelmes – csak azt jelenti, hogy mi ezt tartjuk annak. Természetesen ennek a szemléletnek megfelelően értelmezzük a *nyelv*, illetve *faj* fogalmát is; hogy miként, arról részletesebben írunk alább. Mivel az iskolában tanult, illetve a „közbeszédbe” fogalmak már különféle elméletek hordalékával terhelődtek, és ennek következményeit tükrözik, célszerűnek tartjuk a problémakört a „naiv” megfigyelő számára nyilvánvaló alapoktól indulva megközelíteni.

Mit értünk nyelvészetten

Ha a nyelvet és tulajdonságait akarjuk leírni, akkor ahhoz előbb meg kell figyelnünk, milyen a nyelv. Ezt úgy tudjuk megtenni, ha arról gyűjtünk adatokat, hogy az emberek mire és hogyan használják a nyelvet, amikor beszélnek. Vagyis a nyelv a beszédben nem pusztán megnyilvánul, jól-rosszul, a beszéd nem pusztán egy „tisztá rendszer” esetlegességekkel teli leképeződése, hanem amit megfigyelünk, a beszéd, az egyben maga a nyelv. Ennek következményeképpen, ha a nyelvet akarjuk megismerni, mármint azt, amit az emberek nyelvnek neveznek, s amit ténylegesen használnak is, akkor nemhogy nem szükséges előbb megtisztogatnunk mindentől, ami emberi (nevezetesen hogy nem mindegy, ki, kivel, mikor, milyen körülmények között, milyen célból beszél), hanem kifejezetten tilos ezt cselekednünk – másként sosem fogjuk megtudni, milyen a nyelv. Intuíciónk mit sem ér, sok esetben kifejezetten félrevezet: helyette sokféle szempontból ellenőrzött adatokra van szükségünk. Ebben a nyelvészetben tehát *tapasztalatszerzés* előzi meg az elméletek fölállítását, s nem egyfajta ideálisnak vélt nyelvi rendszer megkonstruálása. A tapasztalatszerzés pedig nem a nyelvész intuícióját jelenti, nem is egy vagy két egyetemista vagy barát, esetleg a folyosón elcsípett kolléga nyelvhasználatának általánosítását egy egész közösségre nézve, hanem olyan vizsgálatot, amelyet különböző tényezőknek megfelelően értelmezhetővé tett adatközlői mintán végeznek. A minta a legjobb esetben többféle szempontból reprezentatív a teljes beszélőközösségre nézve, de kevésbé ideális körülmények között is rétegzett, strukturált bizonyos szempontok szerint.

Azt a fajta nyelvészetet, amely a nyelv működéséhez tartozónak gondolja a nyelv változatosságát és változását is (s a nyelvészetben jártasabb olvasók nyilván észre-

Mit értünk evolúcióelméleten

Ha a fajokat és tulajdonságait akarjuk leírni, akkor előbb meg kell figyelnünk, milyenek a fajok. Ezt úgy tudjuk megtenni, ha arról gyűjtünk adatokat, hogyan néznek ki az élőlények a természetben. Amit megfigyelünk, vagyis a sok-sok élőlény a maga természetes állapotában, azaz maga az élővilág, a fajok összessége. Vagyis a fajok a természetben nem pusztán megvalósulnak, az élet nem valamilyen elképzelt, tiszta formák rendszerének esetlegességekkel terhelt leképeződése. Ennek következtében, ha az élővilágot – a fajok világát – akarjuk megismerni, vagyis azt, ami a természetben fajokként megnyilvánul, akkor nemhogy nem szükséges előbb megtisztogatnunk mindentől, ami valóban természeti (nevezetesen attól, hogy melyik egyed hol, milyen körülmények között, milyen más egyedek környezetében, milyen módon található meg), hanem kifejezetten erre kell összpontosítsunk, hiszen másként sosem fogjuk megtudni, milyenek a fajok. Intuíciónk itt mit sem ér, sőt sok esetben kifejezetten félrevezet.

A darwini evolúcióelmélet alapja az evolúció tapasztalat- és természetelvű, adatgyűjtő szemléletű megközelítése. Ez szakít a régi biológia fogomelemző felfogásával, amely spekulatív elvekből és a hagyományos tekintélyekből indult ki, merev alaptípusokban gondolkodott, ám ugyanakkor naivan példányközpontú volt, mert a legkönnyebben hozzáférhető vagy önként kínáló egyedi adatokból merészen általánosított. A darwini evolúcióelmélet nagy tömegű tapasztalati adatból vonatkoztatja el alapfogalmait: ilyeneket, hogy *változat*, *változatosság*, *változékonyság*. Az evolúcióelmélet az a fajta biológia, amely az élet lényegéhez tartozónak gondolja az élőlények változatosságát és változását.

Az evolúció elméleti alapkérdései kö-

vették, amely szöges ellentétben áll a 20. században a nyelvészet fősodrához tartozó racionalista – saussure-iánus, illetve chomskyánus kiindulású – nyelvszemlélettel), angolul hagyományosan *sociolinguistics* névvel illetik, s magyarul is használják a szemlélet jelölésére ennek fordítását, a *sociolingvisztikát*. Mi kerülni fogjuk ezt a fedőnevet, mert sok tévedés forrása lehet: ma már az angolszász használatban sem mindig a szemlélet neve, hanem bizonyos módszertani eljárással végzett vizsgálato-ké; a magyar használatban pedig gyakorlatilag mindenfelét besöpörtek alá, ami máshová nem volt besorolható, használ-ják saját területük nevéként sokan, akik nyelvszemlélete éppen az itt leírtak ellen-téte, sőt olyanok is, akik területe nehezen lenne akár nyelvészetinek, akár tudomá-nyosnak nevezhető. (A magyarban kétes hitelűvé vált *sociolingvisztika* helyett be-vezethetjük éppen a *társasnyelvészet* meg-nevezést, az egyelőre nem töltődött föl mindenféle jelentéssel, de ebben az írás-ban tárgyunk nem a nyelvészeti irányza-tok eltéréseinek elemzése, tehát beérhet-jük egyszerűen azzal, hogy *nyelvészet*.)

E nyelvészet képviselői tehát nagy kedvteléssel foglalkoznak a nyelv változá-sával és – ettől elválaszthatatlanul – válto-zatosságával. Elméleti alapkérdéseik kö-zé tartozik, hogy miért (mi okból és mi célból) változik a nyelv, hogyan változik és miért éppen úgy. Nem a jól ismert, klasszikus nyelvtörténet ez, hiszen nem a régi korokból származó adatok rögzítésé-vel és összevetésével foglalatostkodnak; a régi nyelv megismerését érdekesnek ta-lálják ugyan (ki nem, hiszen az), de nem az egykori nyelv rekonstrukciója, hanem maga a nyelvi változás folyamata az, amit leginkább szeretnének kifürkészni. Az ez-zel a szemlélettel végzett történeti nyelv-észet éppen ebből fakadóan tér el alap-vetően a klasszikus (filológiára alapo-zó, azt egyéb, leginkább strukturalista mód-szerekkel kiegészítő) nyelvtörténettől: a

zé tartozik, hogy miért (mi okból és mi célból) változnak a fajok, hogyan változ-nak, és miért éppen úgy. Nem a jól is-mert, klasszikus természettörténet ez, hi-szen nem a régi korokból származó ada-tok rögzítésével és összevetésével foglala-tostkodik. A régi fajok megismerését fon-tosnak találja ugyan, de nem az egykori élővilág rekonstrukciója, hanem a válto-zás folyamata az, amit leginkább szeretne kifürkészni. Az evolúciós szemlélettel végzett őslénytani kutatás éppen ebből fakadóan tér el alapvetően a klasszikus, merev osztályozási elvekre épülő korai 19. századi paleontológiától: a régi *folya-matok*, s nem a régi *állapotok* megismeré-sét tűzi ki céljául. Az osztályozás termé-szetes rendszere a darwini felfogásban a változási folyamat függvénye. Ez kétféle értelemben is igaz: egyrészt a fajok a le-származás összefüggésében nyerik el ben-ne helyüket, másrészt az osztályok képlé-kenyen alakulnak (felbomlanak és egye-sülnek) aszerint, hogy a változás kisebb vagy nagyobb átmeneteit figyelembe véve rajzoljuk-e meg őket, s hogy több, vagy kevesebb töredék áll rendelkezésre. Az evolúciós folyamat figyelembevétele te-hát befolyásolja a töredékek rendszerezé-sét, az nem öncél vagy önálló cél. Ez pél-da arra is, hogy az evolúcióelmélet, ha szemléletként alkalmazzák, egységet teremt az élővilág legkülönbözőbb jelensé-gei között. A biológusok előtt jól ismert mondat ezt radikálisan fejezi ki: „a bioló-giában semminek sincs értelme, ha nem az evolúció fényében nézzük”.

A darwini elmélet fontos és hatékony segédhipotézise Lyell eredetileg a geoló-giára megfogalmazott uniformitási elve. Ez a jelen és a múlt között kapcsolatot te-remtő elv a darwini elméletben a háziási-tás viszonyai és a természet közötti ka-poccsá válik. Hozzájárul a megfigyelhető és a nem megfigyelhető jelenségek közöt-ti gátak lebontásához és a tudomány szá-mára létfontosságú természetes általáno-

régi *folyamatok*, s nem a régi *állapotok* megismerését tűzi ki céljául. Nem elégzik meg a töredékesen fennmaradt nyelvmaradványok számbavételével és rendszerezésével, hanem az egykori folyamatok menetét is megkísérli rekonstruálni. Ehhez legfontosabb segítségül a ma zajló nyelvi folyamatokat hívja, Lyell elvét átültetve a nyelvészetbe: eszerint nincs okunk kételkedni abban, hogy a nyelvi folyamatok a múltban is olyanféléképp játszódtak le, ahogyan ma.

Milyenek tapasztalja a nyelvészet a nyelvet

Mindenekelőtt nemlétezőnek. Legalábbis abban az értelemben nemlétezőnek, ahogyan köznapi értelemben használni szoktuk, nevezetesen hogy a nyelv olyan valami lenne, ami jól körülírható egység.

Az, amit mi egységnek fogunk föl, és magyar (vagy bármilyen más természetes, tehát beszélt, és emberek által spontán alakított) nyelvnek nevezünk, valójában önmagukban is folytonosan változó, egymással kölcsönhatásban lévő részek folytonos mozgásban lévő összessége. Más szavakkal: „a” nyelv nem létezik, csak különböző nyelvváltozatok léteznek, amelyek összességét mi nyelvként értelmezzük. Ezek a nyelvváltozatok sokféle módon strukturálódnak.

Különbségek vannak például az emberek nyelvhasználatában aszerint, hogy földrajzilag hol éltek addigi életük során; hogy melyik társadalmi rétegbe tartoznak; hogy mi a foglalkozásuk; hogy egy nyelvűek vagy sem; hogyha nem, akkor

sítás megalapozásához. Hallgatólagosan ugyanis minden tapasztalati tudomány egy teljes adatmező ismeretét tételezi fel, miközben mindig csak egy adott minta hozzáférhető a számára; a kettő között a Lyelléhez hasonló segédelvek biztosítják az átjárást. Lyell elve alapján nincs okunk kételkedni abban, hogy az evolúciós folyamatok a múltban is olyanféléképp játszódtak le, ahogyan ma, csak éppen a mai folyamatok közvetlenül megfigyelhetőek, a múltbeliek meg nem.

Milyenek tapasztalja az evolúcióelmélet a fajokat

Mindenekelőtt nemlétezőnek. Legalábbis abban az értelemben nemlétezőnek, ahogyan köznapi értelemben használni szoktuk, nevezetesen hogy a faj olyan valami lenne, ami jól körülírható egység.

Más szavakkal: nincs olyan, hogy „a” faj. A faj nem kategóriaként viselkedik, nem alkot ideáltípust. A faj nem „természeti fajta”, vagyis nem valamiféle lényegi tulajdonságok révén egyszer s mindenkorra meghatározható dolog. Határa a természetben mindig elmosódó, meghatározatlan. A tapasztalat szerint a fajok közötti átmenetek (most nem a változást, hanem a változatosságot értve ezen) folyamatosak. Amit mi egységnek fogunk föl, és egy adott fajnak (kutyának, macskának) nevezünk, valójában önmagukban is folytonosan változó, egymással kölcsönhatásban lévő részek folytonos mozgásban lévő összessége. A faj nem létezik, csak különböző változatok léteznek, amelyek összességét mi fajként értelmezzük. Ezek a faji változatok sokféle módon strukturálódnak. A legfeltűnőbb a térbeli heterogenitás és az ezzel összefüggésben álló fokozatos jellegeltolódás. Kiterjedt szárazföldön utazva nemcsak az figyelhető meg, hogy a különböző területeken különböző arányban élnek az egyes válto-

második nyelvüket milyen szinten, módon és kedvvel beszélik; hogy milyen neműek; hogy milyen életkorúak (azaz a relatív időt tekintve: vannak olyan nyelvhasználati sajátosságok, amelyek nemzedékről nemzedékre ugyanúgy változnak, nemcsak a nyelvésajátítás egyes fázisaiban, hanem a nyelvésajátítást követő időszakban is); hogy mikor születtek (azaz az abszolút időt tekintve: ezek a nyelv folytonos változása miatti eltérések); a magyar beszélőközösségben halványan talán az is befolyásolja a nyelvhasználatot, hogy valaki milyen vallású. A nyelvhasználati sajátosságok kialakulásában a döntő azonban az, hogy ki milyen társadalmi csoportokkal került kapcsolatba elsődleges szocializációja során (azaz: hogy szülei, illetve az a közeg, ahol szocializálódott, melyik társadalmi rétegbe tartozik, mi volt a foglalkozásuk, földrajzilag honnan származtak és hol éltek életük folyamán; stb.), illetve hogy ezen kívül milyen társadalmi csoportokkal került kapcsolatba elsődleges nyelvi szocializációja után, s hogy e csoportok tagjai hogyan jellemezhetők a fentiek szerint.

zatok, hanem az is, hogy a távolsággal a változatok alapvető jellege finoman megváltozik, a fajok besorolása bizonytalanává válik; még tovább utazva ezek a különbségek megerősödnek, a besorolás, immár új fajként, újra könnyű.

Valós adatokra építő, tehát nem ideáltípusokkal dolgozó összehasonlításban két egyed sohasem bizonyul azonosnak. Az egyedi változatok eltérnek egymástól földrajzi származási helyük szerint, de eltérnek nemük és életkoruk szerint is. A darwini elemzés veti fel először, hogy a lárva, a báb, a kifejlett egyed, de ugyanúgy a hím meg nőstény sem külső tulajdonságaik alapján tartoznak egy fajba – hiszen sokszor nem is hasonlítanak egymásra, vagy pedig a hasonlóságnál feltűnőbbek köztük a különbségek. Eltérések vannak az egyedek között annak megfelelően is, hogy melyik nemzedék tagjai (ez főleg kis populációknál jelentős tényező, ahol nemzedékenként jelentős örökletes változás mehet végbe); további különbség van közöttük annak függvényében, hogy milyen más egyedekkel élnek együtt. Az egyes változatokban folyamatos időbeli változás is észlelhető, mind a természetben, mind a házasítás körülményei között. Az idő, a térbeli elhelyezkedés, az éghajlat, a változékonysági hajlam és számos más tényező tehát önmagában is befolyásolja a változatok létrejöttét. A változatok kialakulásában a döntő azonban az, hogy az illető egyedek milyen területileg lokalizált, egymás között szaporodó egyedekből álló csoportokhoz tartoznak (ez a populáció, illetve a „dém”, a szaporodási közösség). E csoportok valóságosak: tagjaik egymáshoz jobban hasonlítanak, mint bármely más csoport egyedeihez.

Összefoglalva: a faj nem homogén képződmény, hanem a változatokat meghatározó tényezők mentén strukturálódik. Egyes változatok körül csomósodások vannak, míg más változatok ritkák; az

Vagyis mindazok a tényezők, amelyek a közösséget strukturálják valamilyen szempontból, a nyelvhasználatot, az egyén nyelvét is strukturálják, s olyan mértékben okoznak eltérést, amilyen erős tényezőnek a közösség strukturálásában bizonyulnak. Mivel a nyelvhasználatban ezeket a tulajdonságokat összetevőnként föl lehet ismerni, a nyelvnek ezt a fajta változatosságát *rendezett változatosságnak* nevezik. Ez a nyelv heterogenitásának egyik aspektusa. Az egyszerre több tényező szerint meglévő azonosságok alakítják ki a *nyelvváltozatokat*: ezek egymásbefolyó, éles határok nélküli összessége alkotja a nyelvet. A nyelvváltozat persze csak kvázikategória: a közösséget strukturáló tényezők nem izolált csoportokat hoznak létre, amiket tényezőegységek határoznának meg, hanem nagy átfedések, érintkezések vannak az egyes csoportok között, minél nagyobb a közösség tagjainak mobilitása, s minél többféle identitást vállalhatnak föl, annál inkább. Ez azt jelenti, hogy más-más tényezőegységek határozza meg mindannyiunk beszédét: különbségek vannak közöttünk élettörténetünk, kapcsolataink eltéréseinek megfelelően. Még két azonos közegben felnövő ikertestvér sem beszél teljesen azonos nyelvet, mert eltérhet érdeklődésük, olvasmányélményeik, kötődhetnek eltérő módon barátaikhoz, rokonaikhoz és így tovább.

Másrészt ugyanaz az ember másként beszél, attól függően, hogy kivel beszél. Hogy hogyan viszonyulnak egymáshoz hierarchia szempontjából (kulturánként változik, hogy ezt milyen tényezők és hogyan alakítják, a magyar kultúrában többnyire az életkor, a nem, a társadalmi helyzet, a közösségen belüli pozíció ere-

gyes változatok térben és időben heterogén módon jelentkeznek s csoportokhoz kötődő, stabil mintázatokat mutatnak.

Mindazok a tényezők, amelyek a fajta mint egyedek közösségét strukturálják valamilyen szempontból, a változatokat is strukturálják, s olyan mértékben okoznak eltérést, amilyen erős tényezőnek a fajta strukturálásában bizonyulnak. Mivel a változatokban ezeket a tulajdonságokat összetevőnként fel lehet ismerni, és mivel ez a fajta változatosság öröklődik, ezt a fajta változatosságot *örökletes változatosságnak* nevezik. Ez a fajta változatosságának egyik aspektusa.

Az egyszerre több tényező szerint meglévő azonosságok alakítják ki a fajta változatokat, ezek egymásbefolyó, éles határok nélküli összessége alkotja a fajta. A fajon belül az azonossági fokozatoknak megfelelően jól elkülönülő változatok alakulnak ki: fajták, alfajok, földrajzi rasszok, kétséges fajok, helyettesítő fajok és egyéb, további formák. A fajta változatok természetesen csak kvázikategóriák, a strukturáló tényezők nem izolált csoportokat hoznak létre, amiket tényezőegységek határoznának meg, hanem nagy átfedések, érintkezések vannak az egyes csoportok között. Azt lehet mondani tehát, hogy a fajknál alapvetőbb a változat, sőt hogy a faj maga is változat, pontosabban változatok összefoglaló neve, amelyet csak a kényelem kedvéért használunk az egymásra közelien hasonlító egyedek csoportjára, s nem nagyon különbözik a változat fogalmától, amelyet a kevésbé elkülönülő és ingadozóbb formákra alkalmazunk.

Másrészt a változatok tulajdonságjegyei (és ezek összessége, az egyedi fenotípus) nehezen határozhatók meg, mert a körülményektől függenek, befolyásolja őket a fajtársak jelenléte (pl. hormonális úton), az életkor, az éghajlat, a táplálék, a kémiai és egyéb hatások. Ugyanazon a változaton belül többféle tulajdonságghal-

dője a döntő); hogy mennyire (milyen régen, milyen közlelől) ismerik egymást; hogy mennyire barátságos vagy hűvös a viszonyuk; stb. Ha a beszédpartneren kívül mások is hallják a beszélgetést, a többiek tömegként, kívülállóként vagy szereplőként vannak jelen; hogy hozzájuk hogyan viszonyul a beszélő és a beszédpartner. Hogy hogyan viszonyulnak a szóban forgó témához: mennyire ismerik, mennyire ébreszt bennük érzelmekeket. Hogy milyen alkalomból beszélgetnek (mennyire ritualizált cselekvés az adott beszéd, mennyire kötött), milyen fontosságú az esemény a közösség számára, illetve a beszédpartnerek számára. Hogy milyen fizikai környezetben zajlik a beszélgetés, s hogy milyen közvetítő közegen át (szóban vagy írásban, szemtől szembe vagy telefonon stb.), s hogy hogyan viszonyulnak ehhez a környezethez, illetve közvetítőeszközhöz. Mindezek a tényezők azt határozzák meg, hogy mennyi figyelmet szándékozunk, illetve hogy mennyi figyelmet vagyunk képesek beszédünkre fordítani.

Vagyis ugyanazon a nyelvváltozaton belül különböző módon beszélhetünk, a beszédre fordított figyelem mértékének megfelelően. E különböző módok szintén egymásba folynak, s nincs közöttük éles határ. *Stílusváltozatok*nak nevezzük őket. Kontinuumuk egyik végén a nagyon formális („kötött”, „hivatalos”, „választékos” stb.) változatok vannak, a másikon a nagyon informálisak („kötetlen, hétköznapi, barátságos” stb.). Ezt a fajta változatosságot *stílusváltozatosságnak* nevezhetjük, ez a nyelv változatosságának másik aspektusa.

A rendezett változatossággal és a stílusváltozatossággal van összefüggésben a *társas jelentés*: az a jelentés, amely minden egyes nyelvi formához (legyen az szó vagy szóabály) inherensen hozzátartozik, s ennek megfelelően választjuk ki az éppen alkalmasnak tűnő változatot a rendelkez-

maz nyilvánulhat meg aszerint, hogy az egyedeket éppen milyen ökológiai, fajtársak és más élőlények által meghatározott kontextusban találjuk. Ez a fajta változatosság elsősorban, bár nem kizárólag, a nagyléptékű morfológiai és molekuláris fenotípusjegyeken kívül eső jegyeknél tapasztalható. Melegre izzadunk, hidegre lúdbőrözünk, különböző kémiai anyagokra különböző specifikus élettani reakciókat mutatunk; attól függően, hogy milyen fajtársak vagy más élőlények vannak jelen, más-más tulajdonságok nyilvánulnak meg. (Szélsőséges esetben ez akár a testépítő fehérjék szintézisének megváltozását is jelentheti.) Hogy milyen formában nyilvánulnak meg a tulajdonságok, azt a kontextust alkotó különféle hatások eredője határozza meg. Ezt a *fenokópia* jelenségének nevezzük (magyarul talán *utólagos változatosságnak* fordítható). Ez a fajok változatosságának másik aspektusa.

Az öröklődő változatossággal és az utólagos változatossággal van összefüggésben az ökológiai fenotípus: a tulajdonságoknak az az együttese, amelyet az egyes változatok az adott ökológiai kontextusban éppen megvalósítanak. A két aspektus természetesen nem válik szét:

zésünkre álló lehetőségek közül. A rendezett változatossághoz társított jelentés csoporthoz tartozást jelez, tehát a csoportok közötti viszonyokban játszhat szerepet, a stílusváltozatossághoz társított jelentés pedig a csoporton belüli viszonyokat jelzi. A két aspektus természetesen nem válik szét: ugyanannak a nyelvi formának a társas jelentése egyaránt jelez csoporthoz tartozást s a csoporton belüli pozíciót is. A csoportkomplexumokból álló közösségekben, mint amilyenben mi is élünk, ugyanaz a nyelvi forma csoportonként eltérő társas jelentéssel rendelkezhet: társas jelentése lehet az egyik csoportban formálisabb, a másokban kevésbé az; esetleg jelölhet csoporthoz tartozást az egyik csoportban, s ezzel egyidőben lehet egészen semleges egy másikban; stb. Az a beszélő, aki ezeknek a csoportoknak egyaránt tagja, természetesen ismeri többé-kevésbé a különböző csoportokban szokásos jelentéseket.

S nagyjából szét is tudja választani őket. Azaz: az emberek fejében nem állnak össze egyetlen nagy nyelvváltozattá azok a nyelvváltozatok, amiket ismernek, hanem különböző beszédpartnerekkel, különböző helyzetekben, különböző célokra használják őket. Vagyis: az egyes beszélők fejében különböző kombinációkban található meg mindazoknak a nyelvváltozatoknak az egyén interpretációja szerinti változatai, amelyek a beszélőközösség egészében léteznek. Ezeket a „saját” nyelvváltozatokat, amelyeket az egyén azonosnak tekint azzal a nyelvváltozattal, amit éppen használni vél, nevezzük most *nyelvváltozat-példánynak*. A nyelvváltozat-példányok sem homogének, mert az előző mondat „amit éppen használni vél” kitétele komolyan veendő. A nyelv- és stílusváltozat-példányok nem azonosak azzal, amit mások annak tartanak; lehetnek kisebb és nagyobb különbségek közöttük, hiszen saját nyelvváltozat-példányaink eleinte a mások, később

adott ökoszisztémában, más szóval a különböző fajok változataiból álló különféle populációk megadott rendszerében együttesen alkotják azt, amit az adott pillanatban és az adott helyzetben egyedi fenotípusnak vagy röviden *egyednek* nevezünk.

Azt is lehetne gondolni, hogy akkor csupán ezek a megnyilvánult egyedi változatok léteznek. A helyzet azonban ennél bonyolultabb. A változat fogalma kettősséget takar: egyszerre alapfogalom és egyben viszonyítást kifejező ítélet. Mint egyedi változat az egyed szinonimája, mint faji változat a „fajhoz képest” értelmezhető. Ez utóbbi egy ösztönös-naiv, történetileg is korábbi kategorikus fajfogalomra utal. Ennek megfelelően beszélhetünk például a macska sziámi változatról, ami azt a téves képzetet keltheti, mintha lenne külön (vagy „eredeti”) macska is, és ennek lennének további változatai (holott világos, hogy a „macska” nem más, mint a különféle változatok közös neve). E kettősség megkerülhetetlen, mivel a fajnevek – mint a köznevek általában – kategorikus használatra csábítanak, miközben alapjuk, a természeti fajok nem-kategorikus természetűek.

A változatoknak továbbá belső struktúrájuk van. Az egyedekben és a fajokban

a mások és a magunk nyelvhasználatából elvonatkoztatott szabályosságok alapján épülnek ki. S mivel nyelvi életrajzaink különböznek, nemcsak valószínű, hanem szükségszerű is, hogy az agyunkban kiépülő szabályosságok mások legyenek, s így egymástól eltérő nyelvváltozat-példányokat hozzanak létre, mint más emberek szabályosságai – és, mivel nyelvi életrajzunk folytonosan változik, mint saját korábbi szabályosságaink.

Másrészt a fejünkben kiépülő nyelvváltozat-példányokat semmiféle fal nem választja el egymástól, s így folyton interferálnak is egymással. Nemcsak nyelvváltozat-példányok és nyelvváltozat-példányok, stílusváltozat-példányok és stílusváltozat-példányok, hanem természetesen nyelvek és nyelvek, s mindezek egymás között is (tehát pl. stílusváltozat-példány és nyelv stb.).

A nyelvi tapasztalat folytonos változása, valamint a nyelvváltozat-példányok közötti folytonos interferencia következménye a nyelv változatosságának harmadik aspektusa, a *belső változatosság* (vagy *inherens variabilitás*). Az előzőekben leírtakból már nyilván világos, hogy ez tekinthető a nyelvi változatosság végső forrásának – a nyelv szerveződési szintjén legalábbis, mert az alatta lévő szintről az agy hálózatos neurális működése táplálja, s ennek köszönhető, hogy a nyelvi változatosság e forrása kiapadhatatlan. Amit pedig, visszatérve most már tudatunk szintjére, a beszélők mindebből észlelnek, más szavakkal a nyelvi változatosság megtestesítője az, hogy ugyanazt a nyelvi funkciót többféleképpen is betölthetjük: nevezhetjük *epernek* is meg *szedernek* is az *eperfát*, a *bogár* jelentheti nekünk csak azt, hogy 'bogár', de ezzel együtt jelentheti azt is, hogy 'légy'; mondhatjuk úgy, hogy *kell lennie*, de úgy is, hogy *kell legyen*, hogy *fel és/vagy föl*, ejthetjük a *tanít* második magánhangzóját hosszasan vagy röviden, vagy hol így, hol úgy, és így tovább.

megmutatkozó változatosság és változékonyság belső strukturálói az egyes tulajdonságokat kiváltó elemek vagy faktorok, amelyek a hasonló vonások közös okai. A bukógalamb bukfencezési hajlama, a kakukk fészekparazita ösztöne különféle fokozatokban nyilvánulhat meg, s nem vész el egészen még akkor sem, ha mada-runkat tartósan más fajtavál keresztezzük. A tulajdonságokért felelős faktorok az egyedben belül nem keverednek, nem állnak össze egyetlen nagy tulajdonsághalmazzá, hanem különböző helyzetekben különböző célokra nyilvánulhatnak meg: az egyed viselkedése során egyféleképpen, a szaporodáskor másképpen, és így tovább. Vagyis: az egyes változatokban különböző kombinációkban található meg mindazon változatoknak megfelelő faktorok, amelyek a populáció egészében léteznek. Az egymással kapcsolatban álló változatok jellegei (gyakran) felismerhetők összetevőnként, ezek (gyakran) szabadon, külön kombinálódnak és ennek megfelelően külön öröklődnek (utóbbi miatt az öröklési faktor, *gemmula*, ma: a *gén* nevet viselik).

Az egyed tehát nem osztatlan egység, ezért a fajok végső alapja nem az egyed vagy egyedi változat, hanem a változatokban megvalósuló tulajdonsághalmazok belső strukturáló faktorainak együttese (mai szóval a *genotípus*, mint a szóban forgó faktorok megtestesítője). Az egyed ennek megfelelően felbontható azon összetevők rendszerére, amelyek az adott, fizikailag értelmezett élőlénycsoporton belül az adott kontextusban az adott változatot létrehozzák (mai szóval itt a genotípus *változóiról*, a génekről van szó, valamint azok kontextusfüggő kifejeződéséről, a génextpresszióról, áttételesen pedig a géneknek a csoporton belüli átviteléről, a géntranszferről). Ugyanaz a faktor jellemzően eltérő súllyal lehet jelen a különböző csoportokon vagy „démeken”, de akár az egyes változato-

Ezeket a különböző megoldási lehetőségeket *változat*nak nevezzük, az azonos grammatikai funkciót betöltő változatok együttesét pedig *változónak*.

Ezek után persze ki kell egészítenünk azt a néhány bekezdéssel korábban tett megállapítást, hogy a nyelv nem létezik olyan formában, amilyennek el szoktuk képzelni, körülírható egységként, hanem csak nyelvváltozatok összességéként: a nyelvváltozatok sem egységként léteznek, csak nyelvváltozat-példányok összességéként, de ez utóbbiak sem homogén, kategóriális határokkal rendelkező és semmiképpen nem statikus egységek. Ez mégsem jelenti azt, hogy nyelvváltozatok vagy akár nyelvek *egyáltalán* nincsenek: az egymáshoz bizonyos releváns jegyeket tekintve hasonlító nyelvváltozat-példányokat a beszélők azonos nyelvváltozatként értelmezik, s – ehhez hasonlóan – az egymáshoz bizonyos releváns jegyeket tekintve hasonlító nyelvváltozatokat a beszélők azonos nyelv megnyilvánulásainak fogják föl. A sok nyelvváltozat-példány egy újabb szinten (inherensen) heterogén és dinamikus rendszert alkot, a nyelvváltozatot, amelynek szabályosságai a nyelvváltozat-példányok összeadódó szabályosságaiból emelkednek ki. Ezek természetesen visszahatnak a beszélők egyéni nyelvváltozat-példányaira, hiszen éppen ezek azok a „szabályok”, amelyekhez a beszélők saját nyelvváltozat-példányaikat igazítják, értelemszerűen apróbb eltérésekkel annyiféleképpen, ahányan és ahányszor értelmezik a nyelvváltozatok szabályosságait. (Magától értődik, hogy természetes működésben mindez öntudatlanul zajlik.) A nyelvváltozat-példányok és a nyelvváltozat szabályosságai tehát állandó kölcsönhatásban állnak egymással. (Ugyanez elmondható a nyelvváltozatok és a nyelv viszonylatában is.)

Hogy mikor mi számít releváns jegynek, abban részben a belső (nyelvi formákból álló) nyelvi rendszeren (jobb híj-

kon belül is, s ez a körülmény azonosításra és különféle (például történeti, genealogikus, identitásjelző) osztályozásokra alkalmas.

Ezek után persze ki kell egészítenünk azt a néhány bekezdéssel korábban tett megállapítást, hogy a faj nem létezik olyan formában, amilyennek el szoktuk képzelni, körülírható egységként, csak faji változatok összességéként: a faji változatok sem egységként léteznek, csak a faji változat-példányok összességéként, de ez utóbbiak sem homogén, kategóriális határokkal rendelkező és semmiképpen nem statikus egységek. Ez mégsem jelenti azt, hogy faji változatok vagy akár fajok *egyáltalán* nincsenek. Vannak. Az egymáshoz bizonyos releváns jegyeikben hasonló változatokat a kutatók, de az élőlények maguk is, ennek minden következményét tekintve azonos változatnak „értelmezik”. Mind a belső (természeti), mind a külső (tudományos) megkülönböztetés alapja egyes releváns jegyek megléte vagy hiánya.

A fajok kijelölését segíti a gyakori formák kiemelkedése és a ritka formák kipusztulása is. A különféle változatokból álló populációk másik jellegzetes vonása ugyanis az egymástól jellegeikben és igényeikben (például életmódjukban) igen távoli formák viszonylag nagy egyedszáma, miközben a köztes változatok kihalnak vagy ritkák. Ez népeșségteni értelemben véve jól kijelöli a fajokat és a könnyen megkülönböztethető változatokat, különösen ha az egymásközi termékenység viszonyait is figyelembe vesszük, és számos nemzedéket együtt vizsgálunk (a nagyon különböző és eltérő igényű faji formák ugyanis rendszerint egymástól térben is távol élnek, ezért egymással nem szaporodnak).

Hogy mikor mi számít releváns jegynek, az elvben igen nehéz kérdés, itt részben az örökítőrendszer saját belső összefüggései

án *nyelvi mátrix*nak fogjuk nevezni) belüli összefüggések játszanak szerepet, részben társas (kulturális) tényezők. Minél nagyobb az eltérés két nyelvi forma között, annál nagyobbak látszik az esély arra, hogy releváns megkülönböztető jeggyé válhat, de egyáltalán nem biztos, hogy azzá is válik. Másrészt nagyon elenyészőnek tűnő különbségek bírhatnak nagy jelentőséggel, s egyes közösségek számára saját tagjaikat azonosító értékkel. Aztán az is relatív, hogy kinek mi a nagy, mi az elenyésző különbség: ugyanaz az eltérés minősülhet így is, úgy is, attól függően, hogy a két szembeállított csoport nyelvi identitásában milyen fontos szerepet kapott.

Hozzá kell tennünk mindehhez még azt is, hogy a „releváns jegy” fölismerése nem szükségképpen zajlik a tudatos szférában; vannak fölismert (tudatosult) megkülönböztető nyelvhasználati jegyek (ha ezekhez kulturálisan öröklődő megjegyzések, illetve nyílt értékítéletek kapcsolódnak, akkor *sztereotípiának* hívjuk őket); vannak, amelyekről vagy tudnak a közösség tagjai, vagy nem, mindenesetre (a beszédreflexió mértékének megfelelően) megkülönböztetik őket (ezek a *markerek*); s vannak, amelyekről nincs explicit tudásuk (ezek az *indikátorok*).

játszanak szerepet, részben külső, „társas”, azaz ökológiai tényezők. Minél nagyobb az eltérés két faji forma között, annál nagyobbak látszik az esély arra, hogy az illető eltérés releváns megkülönböztető jeggyé válhat, de egyáltalán nem biztos, hogy azzá is válik. Másrészt nagyon elenyészőnek tűnő különbségek bírhatnak nagy jelentőséggel s az egyes élőlényközösségek számára saját tagjaikat azonosító értékkel. Elvben a relevancia szempontjából mellékes lehet a látható eltérés mértéke, legyen szó akár alaktani, akár molekuláris vagy máshogyan meghatározott jegyekről. Ami számít, az az ökológiailag meghatározott fenotípus, tehát az adott egyeddel együtt élő más fajok és más változatok számára megnyilvánuló jelleg. A darwini alapvetésű taxonómia igen részletesen foglalkozik az osztályozás látszólagos paradoxonaival: ökológiai beágyazottságával és mintafüggő voltával (két távoli nemzetség például akár egyetlen fajjá is alakulhat, ha köztes láncszemek sorozatát találjuk meg). A hierarchián való le-fel mozgás a hasonlóság változó fokát, vagyis a releváns jegyek számában tapasztalt egyezés ingadozó mértékét fejezi ki; ez visszahat arra, hogy az adott osztályozás mellett mi számít releváns jegynek.

Hozzá kell tennünk mindehhez még azt is, hogy az ökológiailag, a társakon keresztül értelmezett „releváns jegy” fölismerése nem szükségképpen zajlik a tudatos szférában; ennek csak egyik lehetséges formája a magasabbrendű állatok fajtárs-, illetve sajátváltozat-felismerési képessége. Másik szélsőség lehet a növények egymás közti termékenységet meghatározó tényezők együttese. A kölcsönös termékenység a növényeknél szintén az azonos fajú egyedeknél a legnagyobb, ez is megkülönböztető jegyeken (kémiai anyagokon, alaktani tulajdonságokon stb.) át érvényesül. A kutatók által fölismert vagy feltételezett megkülönböztető faji jegyek a *markerek*.

Az emberek a számukra releváns jegyek alapján sorolnak másokat az önmagukéval azonos vagy attól eltérő csoportba. Minél több jegyben egyezik a nyelvhasználatuk más emberekével, annál kisebb, szorosabb kötődésű csoporthoz tartozónak érzik magukat; ez a rugalmas „besorolás” lehetővé teszi, hogy mozogjanak az egyes identitás-szintek között. A nyelvváltozatra tehát azt mondhatjuk, hogy olyan nyelvváltozat-példányok együttese, amelyeket beszélők egy adott szinten azonosnak tekintenek egymással és megkülönböztetnek más, a releváns szinten ettől a nyelvváltozattól eltérő nyelvváltozatoktól.

Csábító lenne azt gondolni, hogy a rugalmasan tágítható nyelvváltozat „felső határa” az, amit a köznapi értelemben *nyelv*nek mondunk – de nem így van. A zömükben egynyelvű magyar beszélőknek nem kézenfekvő, de a világ nyelveinek túlnyomó többsége olyan közel áll rokon nyelveihez, hogy kölcsönös érthetőség van közöttük. Így aztán például egy norvég és egy svéd minden további nélkül egyszerűen „skandináv” lesz, ha egymással beszélgetnek. Ebből viszont az is világossá válik, hogy a kölcsönös érthetőség, illetve nem-érthetőség nem jó kritérium annak eldöntésében, hogy mi nyelv, s mi nem az, jóllehet köznapi fogalmi rendszerünkben kiindulva ez logikusnak látszana. Nyelv az, amit beszélői annak tartanak – s ebben az esetben egyértelműen és világosan látszik az, ami egyébként az összes többi nyelvváltozatra is igaz: hogy ezek identitást fejeznek ki; s hogy mit tekintenek releváns azonosító jegyeknek a beszélők, az nem a nyelvből, illetve nyelvváltozataból magából, hanem a csoport kultúrájából, hagyományából

Minél több jegyben egyezik egy változat más változatokkal, annál kisebb, szorosabb kötődésű csoporthoz tartozónak tekinthető; ez a rugalmas „besorolás” lehetővé teszi, hogy mozogjunk az egyes identitás-szintek között. Egy fajt mindezek alapján végül is úgy határozhatunk meg, mint olyan egyedi változatok együttesét, amit a tagjai (és/vagy helyettük a fajt leíró taxonómusok) az adott szinten releváns jegyek alapján azonosaknak tekintenek egymással és megkülönböztetnek más, a releváns jegyekben ettől eltérő változatoktól. A darwini felfogás szerint ezek között folytonos az átmenet; ha az egyidejűséget tekintve esetleg nem is, leszámazásilag (történetileg) mindig. Más szóval, ha a ma élő fajok között nem is mindig találunk finom lépésekben módosult összekötő láncszemeket, ilyenek a múltban minden esetben léteztek.

Csábító lenne azt gondolni, hogy a rugalmasan tágítható változat „felső határa” az, amit a köznapi értelemben *faj*nak mondunk – de nem így van. A kutyához és a macskához szokott laikusnak nem kézenfekvő, de a világ fajainak túlnyomó többsége olyan közel áll rokon fajaihoz, hogy kölcsönös termékenység áll fenn közöttük. Így aztán például egy oroszlan és egy tigris minden további nélkül egyszerűen „macskává” válik, ha egymással párosodnak. Ebből viszont az is világossá válik, hogy a kölcsönös termékenység, illetve nem-termékenység nem jó kritérium annak eldöntésében, hogy mi faj, s mi nem az, jóllehet köznapi fogalmi rendszerünkben kiindulva ez logikusnak látszana (s noha a biológia egyes hagyományai mindenfelé dacolva kiterjedten használják). Faj az, amit tagjai „annak tartanak”, vagyis ami *felismerhetően* fajként működik – s ebben az esetben egyértelműen és világosan látszik az, ami egyébként az összes változatra is igaz: hogy a változatok és a fajok identitást fejeznek ki, s hogy mi bizonyul releváns azonosító jegyeknek az egyes vál-

következik. Ha a közösség úgy dönt, hogy nem a szerb, nem a horvát, s különösképpen nem a szerbhorvát nyelv egyik dialektusát beszéli, hanem a bosnyák nyelvet, akkor van bosnyák nyelv.

Nézzük most meg összefoglalva, milyenek tapasztalja a nyelvészet a nyelvet – vagy mondjuk inkább így, a nyelvváltozatokat.

Nem-kategorikusnak tapasztalja: a nyelvészet nyelv(változat)-fogalma viszonylagos, nem-esszencialista meghatározás. A nyelvváltozatoknak (beleértve a nyelvet is) nincsenek „objektív” határai. Egy nyelv- vagy stílusváltozat nagyon ritkán határozható meg azzal, hogy egy-egy nyelvi forma jellemző-e rá vagy sem; inkább azzal jellemezhető, hogy egy adott nyelvi forma milyen valószínűséggel bukkan föl benne. Ez rendkívül rugalmasá teszi a nyelvváltozatokat, és biztosítja a változás lehetőségét.

Azt is tapasztalja, hogy a „külső”-nek látszó tényezők (azok, amelyek a rendezett, a belső és a stílusváltozatosságot okozzák) valójában nyelven belüliek, s hogy ezek folytonos változása folytonosan változóvá teszi a nyelvet is.

Az, hogy a nyelvhasználat nem-kategorikus szabályosságokon alapul, és az, hogy a beszélők nem az összes jegy, csak bizonyos kiemelt jegyek alapján azonosítanak nyelvváltozatokat, azzal jár, hogy a nyelv akkor is folyamatosan változik, ha az előbb említett tényezőkben nincs változás, mert állandó kölcsönhatás van a csoport egyedei és a csoport között. Ha valaki pl. gyakrabban használ egy formát, mint a többiek, vagy olyan helyzetben is

tozatokra nézve, az nem a fajból, illetve a változattól magából, hanem a csoportok összetételéből és az általuk meghatározott kontextusból következik. Van olyan helyzet, amelyben az ezüstsírály és a feketehátú sírály egy fajt alkot, és van olyan helyzet, ahol kettőt.

Nézzük most meg összefoglalva, milyenek tapasztalja az evolúcióelmélet a fajokat – vagy mondjuk inkább így, a faji változatokat.

Nem-kategorikusnak tapasztalja: az evolúcióelmélet fajfogalma populációs jellegű, viszonylagos fajfogalom, amely nem-esszencialista meghatározást használ, ennek nincsenek „objektív” határai. Egy adott osztályozási egységet kifejező, az adott szinten több példánnyal rendelkező változat elvben nem azzal jellemezhető, hogy milyen tulajdonságok vannak meg benne, hanem azzal, hogy milyen arányban, illetve milyen valószínűséggel van meg benne egy adott tulajdonság. Ez a változatosság nagyon rugalmasá teszi a fajokat, és egyben a kiválasztással működő evolúció mozgató erejét jelenti (a Fischer-tétel, vagy más néven variáció-szelekció tétel szerint nagyobb változatosság nagyobb evolúciós sebességet tesz lehetővé, kisebb kisebbet, zérus pedig nullát).

Azt is tapasztalja, hogy a „külső”-nek látszó tényezők (azok, amelyek a változatosság különféle fajtáit okozzák) valójában a fajon belüliek, s hogy ezek folytonos változása folytonosan változóvá teszi a fajt.

A fajok akkor is folyamatosan változnak, ha ezt nem kíséri a releváns jegyek vagy egyéb kiválasztott markerek megváltozása. Az, hogy az adott fajba tartozás nem-kategorikus szabályosságokon alapul, és az, hogy a változatok nem az összes jegy, hanem csak bizonyos kiemelt jegyek alapján azonosíthatók, azzal jár, hogy a faj akkor is folyamatosan változik, ha az előbb említett tényezőkben nincs változás, mert állandó kölcsönhatás van a csoport egyedei és a csoport között.

használja, amikor a többiek általában nem, akkor ennek kétféle következménye lehet: ha releváns a forma az identitásjelzésben, azt észreveszik, esetleg büntetik is; ha nem releváns, akkor nem teszik szóvá – ez megerősíti, hogy az adott forma használható olyan gyakorisággal vagy abban a helyzetben, mint ahogyan a szóban forgó beszélő használta; tovább használja, mások is átveszik, s ez máris megerősíti a használat „szabályosságát” a csoport szintjén is.

A nyelv változása

A nyelvi formák maguk is rendszert (ha tetszik alrendszert, ez az, amit itt *nyelvi mátrix*nak hívunk) alkotnak. Bármelyik eleme változik is ennek a rendszernek, az összes többi is változik, hiszen az elemeket a többi elemmel fennálló viszonyok határozzák meg. Legfeljebb lesznek olyan elemek, amelyek stabilnak látszanak, de ez a stabilitás relatív és törékeny: a viszonyok megváltozása összeroppanthatja. Az addig stabilnak látszó elem könnyen változóvá válhat szabály-újraértelmezések következtében: hogyha például a beszélő A-t és B-t két különböző formának értelmezi, de beszédpartnere funkcionálisan azonosnak értelmezi, s éppen ezért ugyanazon nyelvi forma két változatának tekinti, akkor a hallgató nyelvváltozat-példányában máris új változó alakult ki. Az első fázisban a változóhoz tartozó változatok megjelenésének szabályait többnyire a nyelvi kontextus adja (pl. csak olyan „ambivalens” nyelvi környezetben jelenik meg az új változat, amelyben előző beszélőnk is használná, természetesen nem változatként, hanem másik nyelvi formaként). Lassacskán azonban, újabb, sorozatos szabály-újraértelmezések következtében, a nyelvi környezettől kezd egyre inkább függetlenedni az új változat, s fölbukkanhat különböző nyelvi

A fajok változása

A fajok tulajdonságai maguk is rendszert alkotnak. Bármelyik eleme változik is ennek a rendszernek, az összes többi is változik, hiszen az elemeket a többi elemmel fennálló viszonyok határozzák meg. Legfeljebb lesznek olyan elemek, amelyek stabilnak látszanak, de ez a stabilitás relatív és törékeny: a viszonyok megváltozása összeroppanthatja. A változás egységei azonban nem a fajok. Evolúciós értelemben a faj fikció. A pillanatnyi változottságnak, és nem az időbeli változásnak az „egysége”. A változás szempontjából csupán egyedek léteznek és a hozzájuk tartozó belső faktorok mint valóságos fizikai entitások, illetve az egyedek együtt élő csoportja, mint a valóságos kölcsönhatások színtere. Emiatt állandó csereviszony van a populációs értelemben vett csoport („dém” stb.) egyedei és a csoport mint magasabb egység között.

Egy addig stabilnak látszó tulajdonság könnyen változóvá válhat: ez számos módon történhet. A legnépszerűbb mechanizmus a természetes kiválasztás jól ismert szerepére épít. De hogyha például egy változat két különböző formára hasad, ám a fajtársak (vagy az adott ökoszisztéma más élőlényei) ezeket funkcionálisan azonosnak értelmezik, s éppen ezért ugyanazon forma két esetének te-

kontextusokban is. Ezzel párhuzamosan mások nyelvhasználatában is lejátszódnak ugyanezek a változások, az új változat tehát nemcsak a nyelvi kontextust illetően, hanem a csoporthoz tartozók között is elterjed; előfordulhat, hogy a csoportra jellemző jegy lesz belőle. Később esetleg más csoportok is átveszik, s attól függően, hogy a kiinduló csoport tekintélye milyen, az új változat eltérő társas jelentéseket kaphat. Ha a kiinduló csoport tekintélye nagy, akkor más csoportokban mintává válik; a követő csoportokban ilyenkor először a formális változatokban jelenik meg. Ha a kiinduló csoport nem rendelkezik különösebben nagy tekintéllyel, akkor a tekintélyesebb csoportokban igyekeznek kerülni az új változatot; ha mégsem sikerül, akkor is inkább a kisebb beszédfigyeléssel beszélt informális változatokban jelenik meg. Elképzelhető, hogy az új változathoz nyílt értékítéletek is kapcsolódnak. Mindeközben folyamatosan rendeződik át az egész nyelvi mátrix, és mozog a társas viszonyok, s magától értődően ezek percepciójának alrendszere is.

A nyelvi változás tehát soha nem a klasszikus értelemben vett, elszigeteltnek gondolt, zárt nyelvi rendszer változása. A nyelvi mátrix mindössze egyetlen komponense a tágabb értelemben vett nyelvi viselkedési rendszernek; s mozgását más

kintik, akkor többlépcsős *funkcióváltozási* folyamat veheti kezdetét. Eleinte az új forma a kontextus mellékterméke lesz. Lassacskán azonban az eredeti környezet-től kezd egyre inkább függetlenedni az új változat, s fölbukkanhat különböző kontextusokban is, amelyekben megtörténhet az eredeti formától való megkülönböztetés. Ennek többféle következménye lehet: a kis egyedi különbségek a csoportban a nemzedékek során feloldódhatnak és elveszhetnek; a kis egyedi különbségek megerősödhetnek és a csoporton belül részben elkülönülő változatot hozhatnak létre (*jellegszétválás*); a kis egyedi különbségek véletlenszerűen befolyásolhatják a csoport változat-összetételét (*sodródás*, elsősorban kis populációknál). E folyamatok ráadásul különböző módokon nyilvánulhatnak meg. Például: térben heterogén (más szóval különféle területekre kiterjedt) populáció nem lehet a változatok tekintetében homogén. Ennek mellékterméke, hogy nagy populációban, a térben korlátolt keveredés miatt, mindig találhatók lesznek nagyon eltérő változatok (rasszok). Az izoláció mindig alapvetően befolyásolja a szétválasztott csoportok evolúcióját, mivel teljesen megszünteti a kölcsönhatásokat. Izolált kis populációban gyors a változás; az izoláció megszűnése esetén pedig jellegszétválás a valószínű, nem egybeolvadás. E tényezők kombinációja egy már Darwin által is hangsúlyozott bonyolult mechanizmus, amely strukturált biogeográfiai viszonyokon, heterogén térbeli dinamikán és különféle időskálákon végbementő folyamatok összjátékán alapul. Mindeközben folyamatosan rendeződik át az egész változatrendszer és mozog az ökológiai viszonyok rendszere is.

Az evolúciós változás tehát soha nem egy klasszikus értelemben vett, elszigeteltnek gondolt, zárt rendszer változása. Az izolált fajok feltételezése tévedés. A változatok térben is átfedően helyezkednek el és tulajdonságaikban is folytonosak. Ezért

komponensek – a közösség társas viszonyainak rendszere, a nyelvhasználat pszichológiai (értelmezéssel és viszonyulással kapcsolatos) összetevőinek rendszere – s a bennük változó viszonyok befolyásolják. A változások *lehetőségét* mindig korábbi változások teremtik meg, a lehetséges irányokat ezek jelölik ki. Azt azonban, hogy egy-egy változás elkezd-e terjedni, s ha igen, milyen módon és milyen körben, jórészt a társas viszonyok alakulása dönti el. Azért csak „jórészt”, s nem egészen, mert szerepet kapnak a pszichológiai (például attitűdinális) tényezők is, s a nyelvi mátrix összefüggései is: ha a nyelvben több támogató változás is zajlik egyszerre, akkor nagyobb a valószínűsége, hogy újra meg újra fölbukkan az új változat, és amikor éppen kedveznek a társas körülmények, akkor van esélye a terjedésre. Minél több tényező támogat egy változást a nyelvi mátrixon, a társas komponensen, illetve a pszichológiai komponensen belülről, annál nagyobb a valószínűsége, hogy a új változat terjedjen (azaz különböző tényezők eredője dönti el, hogy egy-egy változás milyen intenzitással, milyen körben, mennyi ideig terjed).

nagy léptékben nézve – vagyis hosszú távon, nagy területen – nincsenek teljesen izolált fajok vagy populációk. Ennek éppen az ellenkezője igaz: folyamatos és intenzív a változatok cseréje, pontosabban ezek faktorainak cseréje, a géncsere – a köztes területeken ez a vegyes szaporodás miatt következik be, de horizontálisan is végbemegy vírusok stb. révén. A változások *lehetőségét* mindig korábbi változások teremtik meg, a lehetséges irányokat ezek jelölik ki, azt azonban, hogy egy-egy változás elkezd-e terjedni, s ha igen, milyen módon és milyen körben, jórészt a fajok és változatok egymás közti viszonyainak alakulása dönti el. Azért csak „jórészt”, s nem egészen, mert ha a változatokat létrehozó belső öröklődő rendszer mozgásában több támogató változás is zajlik egyszerre, akkor nagyobb a valószínűsége, hogy újra meg újra fölbukkan az új változat, és amikor éppen kedveznek a körülmények, akkor van esélye az elterjedésre. Minél több tényező támogat egy változást az öröklődési rendszeren és a társas (ökológiai) komponensen belülről, annál nagyobb a valószínűsége, hogy az új változat elterjedjen (azaz különböző tényezők eredője dönti el, hogy egy-egy változás milyen intenzitással, milyen körben, mennyi ideig terjed).

Minden faj (illetve kisebb vagy nagyobb rendszertani egység) számos más fajjal áll történeti kapcsolatban. A fajok eredete nem egyetlen történet. Nem igaz, hogy egy fajnak egy eredete volna: az izoláció hiányában legfeljebb a különböző források arányairól lehet beszélni. Egy fajnak annyi története van, ahány egyede, és annyi őse, ahány elődje az egyedeknek. Ezek vagy ugyanabba a fajba tartoznak, vagy nem – egy darabig rendszerint igen, aztán rendszerint nem. A törzsfaj rajza tehát megtévesztő, de mégsem szükségképpen helytelen: csak egy nagyítás megválasztását jelenti.

Összefoglalva: az összetartozó változatok helyi kölcsönhatása az, ami a fajok

evolúcióját meghatározza. Ez mindig számos fajt közösen érint, alapegysége a közösen szaporodó egység (csoport, dém, populáció).

Van-e funkciója a nyelv változatosságának és változásának?

A nyelv változatosságának és változásának imént leírt összefüggéseiből látszik, hogy ez nem két, hanem egyetlen kérdés: a nyelvben nincs változatosság változás nélkül, nincs változás változatosság nélkül; és mindenképpen van változás, ha van változatosság, illetve mindenképpen van változatosság, ha van változás. Változás és változatosság ugyanannak a folyamatnak két aspektusa, valójában jobb is lenne egyetlen terminussal jelölni, de ilyen terminus egyelőre nem született. Van-e tehát funkciója?

Úgy tűnik, van. A nyelv változatossága-változása, azaz a nyelvi viselkedési rendszer örökmozgása biztosítja a nyelvi mátrix rugalmasságát. Ez a rugalmasság elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy a nyelvet *érdemes* legyen használni, azaz, hogy képes legyen *fogalmilag* alkalmazkodni használói szándékaihoz. Nyilvánvaló, hogy enélkül az új jelenségek, tárgyak, fogalmak nevéként nemcsak új szavakat nem tudnánk bevezetni, de a régiek sem kaphatnának új jelentéseket. Gondolataink megfogalmazása szintén nem lenne lehetséges, legfeljebb előre betáplált szavakból és nyelvtani szabályokból generálnánk tartalmilag lényegében üres megnyilatkozásokat, gép módjára. (Ezeket *mondatnak* lehetne nevezni, *gondolatnak* azonban nem.)

Van-e funkciója a fajok változatosságának és változásának?

A fajok változatosságának és változásának imént leírt összefüggéseiből látszik, hogy ez nem két, hanem egyetlen kérdés: az élővilágban nincs változatosság változás nélkül, nincs változás változatosság nélkül; és mindenképpen van változás, ha van változatosság, illetve mindenképpen van változatosság, ha van változás. Változás és változatosság ugyanannak a folyamatnak két aspektusa, valójában jobb is lenne egyetlen terminussal jelölni, de ilyen terminus egyelőre nem született. Van-e tehát funkciója?

Tudjuk, hogy van. A fajok változatossága-változása, azaz a tágan értelmezett élő rendszer örökmozgása biztosítja a szűken értelmezett, belső élő rendszer, az organizmus rugalmasságát. Ez a rugalmasság elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy az egyed *képes* legyen működni, azaz, hogy képes legyen *szervezetileg* alkalmazkodni környezete kihívásaihoz. Nyilvánvaló, hogy enélkül nem tudna felmutatni új tulajdonságokat az új ellenségekkel, éghajlattal, táplálékkal való szembenézéshez, de a régiek sem kaphatnának új funkciókat. Ez a rugalmasság kell ahhoz is, hogy – sok más evolúciós történést folytatásaként – olyan csoportok képződhessenek, amelyek nem egyszerűen egyedek aggregátumai, hanem tagjaikból felépülő összehangolt egységek, amelyeket a biológiai kommunikáció egy új formája, a nyelv kohéziója fog össze. De ez már egy másik történet kezdete.

Van egy másik, legalább ennyire fontos funkciója is a nyelv változásának-változatoságának. Ez biztosítja azt is, hogy beszéd közben külön tartalmi utalások nélkül, magával a nyelvhasználattal folyamatosan jelezzük identitásunkat (vagy identitásainkat), valamint a beszédpartner és a közöttek fönnálló viszonyt, illetve ennek változásait. A nyelv tehát az emberi társas viselkedés jelzéseinek rendszere – de nem pusztán, és nem is elsősorban azáltal, hogy gondolati tartalmakat vagyunk általa képesek közölni egymással, hanem nyelvi választásaink identitás- és szerepjelző funkciója által. Ha nincs változatoság, nem lehetséges választani sem; ha nincs változás, nincs változatoság sem. A változás egyébként azért is előnyös egy-egy közösségnek, mert megnehezíti a csoporton kívülről érkező „csalók” és „kalandorok” beépülését. (Ez magyarázza azt a közhelyként ismeretes vélekedést, hogy szókinsét tekintve miért a szó szerinti értelemben vett tolvajnyelv, s a csoportidentitást hangsúlyozó szleng változik a leggyorsabban.)

A nyelv változatoságának-változásának – két fönt említett funkciójából levezethetően – elsődleges szerepe van az emberi közösségek csoportkohéziójának megteremtésében. A nyelvi viselkedésnek azok a sajátosságai, melyek a rendezett változatosággal kapcsolatosak, elkülönítik a közösséget más közösségektől; azok a sajátosságai pedig, amelyek a stílusváltozatosággal kapcsolatosak, összetartják a csoportot a viszonyok állandó jelölésével. A nyelv ilyen módon valóban „szerv”-ként fogható föl – csak-hogy nem az egyedek szintjén (ha jobban meggondoljuk, az egyedek szintjén a kialakulásának sem lett volna semmi értelme), hanem egy szerveződési szinttel följebb, a *csoport* szintjén. E „szerv” funkciója az identitások (hovatartozás) és viszonyok (hierarchia) jelzése, az azonosítás és elkülönítés lehetővé tétele, valamint szándékok, gondolatok és a kultúra közvetítése; s ilyen módon a kultúrával rendelkező csoport mint csoport – másként fogalmazva a csoportlény – fenntartásáért és reprodukciójáért felelős.

Arra a kérdésre, hogy a nyelv azért változatos-változó-e, mert ez volt előnyösebb, vagy azért, mert nem tud másmilyen lenni, ezt a tulajdonságot viszont kihasználja – tehát hogy a változatos-változás adaptáció vagy exaptáció eredménye – más alkalommal térünk vissza.

* * *

Munkánk megírásához szemléleti azonosságra volt szükség, hogy egyáltalán meg tudjuk érteni s kezelni tudjuk egymás fogalmait. A szemléleti azonosság megteremtette azt a közös keretet, amelyben mozogva összevethetővé vált a nyelv, illetve a fajok változatosága-változása. Mindebből azonban még nem következik, hogy azt mondjuk, mind a nyelv, mind a fajok létmódja azonos dinamikus modellel, az evolúcióval írható le. Nem is ezért mondjuk ezt, hanem mert azt tapasztaljuk, hogy mind a nyelv, mind a fajok létmódja ezzel a dinamikus modellel írható le. Ebből pedig önmagában még az nem következik, hogy a nyelv változása szerves kapcsolatban lenne a biológiai evolúcióval. Hogy erre választ kapjunk, meg kell vizsgálni, hogy a nyelv változatosága-változása, valamint a biológiai evolúció mechanizmusai közötti hasonlóság milyen terjedelmű s milyen minőségű: hogy mely alapegységek és mely mechanizmusok milyen alapegységeknek és mechanizmusoknak feleltethetők meg, vagy megfeleltethetők-e egyáltalán; s hogy van-e belső, szerves kapcsolat a hasonlóságok között, vagy véletlen egybeesés alakította ki a párhuzamosságot.

Mindaz, amiről ebben az írásban beszéltünk, nem igazolja ezt a belső viszonyt, éppen ezért csak erős sejtésként fogalmazzuk meg, hogy a nyelvi evolúció a biológiaiától

nem független, ellenkezőleg: az, hogy a nyelv ilyen, s hogy létmódja az evolúciós típusú változás, az ember biológiai beágyazottságából fakad (beleértve természetesen azt is, hogy az ember „társas lény”, azaz, hogy az egyedek csoportlényekké szerveződnek, legalábbis hajlamuk szerint azzá szerveződnének).

További, most nem érintett kérdéseink közé tartozik, hogy egy ilyennek megismert – csoportok közötti identitást, illetve csoporton belüli viszonyokat alapvető funkcióként kifejező – nyelvnek mi lehetett a szerepe az ember evolúciójában. Ez az értelmezés, azzal, hogy a nyelv szerepét nem az egyed, hanem a csoportlény szintjén keresi, sokkal inkább fölhívja a figyelmet a nyelv csoportstabilitást, illetve -izolációt, s ezekkel a csoportkohéziót biztosító szerepére, mint az elsődlegesen „gondolatközlő”-nek vélt nyelv tana. Felül kellene vizsgálni azt a tételt, hogy a nyelv elsődleges funkciója a gondolatközlés volt – a nyelv elsődleges funkciója éppígy (sőt szerintünk sokkal nagyobb valószínűséggel) lehetett a társas viszonyok jelzése. Ez a nézet egyébként szervezettebben illeszti az embert az evolúció folyamatába azzal, hogy kapcsolatot teremt az emberi nyelvi viselkedés és a primáták társas viszonyokat kifejező viselkedése között, mint ha azt tételezzük föl, hogy a nyelv elsődleges – és sok nyelvész számára kizárólagos – funkciója a gondolatok közlése.